

A PROTETIC ÎN LIMBA SCRIERILOR AROMÂNEȘTI DE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

Nistor Bardu
Universitatea Ovidius Constanța

A prothétique dans la langue des écrits aroumains de la fin du XVIIIe siècle (Résumé)

La prothèse de a, l'un des phénomènes phonétiques les plus représentatifs du dialecte aroumain, est plus rare dans les écrits de Th. Cavalioti, Daniil Moscopoleanul et Constantin Ucuta, écrivains aroumains d'Albanie de la fin du XVIIIème siècle, que dans les autres patois aroumains. En présentant cette situation linguistique, nous sommes arrivé à la conclusion que les Aroumains d'Albanie, surtout ceux d'autour de Moscopole, ont vécu plus longtemps avec des sujets parlant le roumain commun (le protho-roumain).

A protetic

Proteza lui *a* înaintea cuvintelor care încep cu *r*, *l* dar și cu alte consoane¹ este considerată o particularitate importantă a aromânei². Th. Capidan. a observat distribuția diferită a acestui fonetism: mai frecvent în graiurile de sud și mai rar în cele de nord.³ Acestora din urmă le aparțin graiurile în care au scris Theodor Cavalioti, Daniil Moscopoleanu și Constantin Ucuta, ale căror opere *Πρωτοπειρία* „Prima învățătură” (1770), *Εισαγωγική διδασκαλία* „Învățătura introducătoare” (1794), cuprinzând excepțional pentru vremea respectivă *λεξικον τετραγλωσσον* „Lexicon în patru limbi”: greacă, aromână, bulgară și albaneză și respectiv *Νεα παιδαγωγία* „Noua învățătură” (1797), au constituit surse fundamentale pentru cunoașterea dialectului aromân. Precizăm că exemplele din text sunt luate din ediția Per. Papahagi, *Scrittori aromâni din secolul al XVIII* (Cavalioti, Ucuta, Daniil), București, 1909.

Notăm fenomenul în *acumpăru*⁴ “a cumpăra”, Cav.14, *alavdu* “a lăuda” Cav. 397 și *alăvdătū* “lăudat”, Uc. 59; *aluptu* “a lupta”, Cav. 717; *amare* “mare”, Dan. 136/12 și *amarea* “marea”, Dan. 116/1, Uc. 95/48; *andreapta* prep. (*de n-andreapta* “la dreapta”), Uc. 79/22, 85/31; *arradu* “a rade”, Cav. 680; *arākū* “a răpi”, Cav. 79; *arrădu* “a râde, a minți”, Cav. 161; *arămăne* “rămâne”, Dan. 149/18 și *arrămăne*, Uc. 69/10; *arățime* “răcoare, frig”, Cav.

1162, Dan. 126/7; *arrăvdare* “răbdarea” Uc. 93/44 și *arrăvdarea* “răbdarea” Uc. 77/18; *arroámigu* “a rumegea” Cav. 512 și *se arumigari(g`ela)* “de vei rumegea, mesteca (mâncarea)” Dan. 169/28; *asparde* “sparge, strică” Dan. 153/21 și *aspárdere* “spargere, stricăciune” Uc. 93/46 .

În cuvinte de alte origini decât latină l-am înregistrat în *agărșescu* “a uita” Cav. 43; *agudescu* “a lovi” Cav. 496, 529; *agunescu* “a prizoni” Cav. 232 și *aguneaste* “se gonește, se alungă” Dan. 148/18; *alik`escu* “a lipi” Cav. 433, se *alik`ești* “să lipești” Dan.150/19 și *alik`itū* “lipit” Uc. 83/27, *amálumă*⁵ “aur” Cav. 572, Uc. 99/52 (*amálumă*)¹⁷. Ocurența în cuvinte care încep cu o vocală o menționăm în *aumbră* “umbră, fantomă” Cav. 334 și *auă* “struguri” Cav. 927.⁶

În *amvălescu* “învelesc” Uc. 67/15 și *amvălire* “învelire, acoperire” Cav. 880 avem a face cu o transmitere a prefixului *in-* (*im-*) la un cuvânt de origine slavă: *in-valiti* și apoi cu evoluția fonetică respectivă.⁷

În exemplele *asparu* “a speria” 884, Dan. 165/26 (*aspari*); *astingu* “a stinge” Cav. 862, *aștergu* “a șterge”; *azboru* “a zbura” Cav. 756 și varianta *asboare* “zboară”, pers. III sg. *azmulgu* “a zmulge” Cav. 566, avem de a face cu propagarea lui *a* protetic la cuvinte care încep cu *n* și *s*.⁸

În legătură cu originea protezei lui *a*, cercetătorii acceptă în general ideea că este vorba de o inovație a aromânei⁹ care s-a produs la început în condițiile rostirii lui *r* inițial,¹⁰ de la care fenomenul s-a propagat și la cuvinte care încep cu alte consoane.¹¹

Forme fără *a* protetic

Remarcând mai rară frecvență a lui *a-* în graiul aromânilor din nord, Th. Capidan ilustra fenomenul cu exemple din graiul aromânilor din Macedonia, din scriitorii moscopoleni din secolul al XVIII-lea și din **Codex Dimonie**.¹²

În ceea ce ne privește, am înregistrat forme fără *a-* protetic în: *va se cūmpăru*¹³ “voi cumpăra”, Dan. 132/10; *fură*¹⁴ “fură” v. ind. prez. pers. III pl. (*furl`i fură noaptea* “hoții fură noaptea”) Dan.145/17; Uc. 65/1; *răkie*¹⁵ “rachie”, Dan. 176/32, 135/11; *rrăne*¹⁶ “râie” Cav. 1167; (*r*)*rău*¹⁷ “râu”, Cav. p.242, Dan. 134/11 și (*r*)*rău*¹⁸ “râu” Cav. 806; *rcoare*¹⁹ “răcoare” Dan. 126/7; *rușunatu*²⁰ “rușinat” Dan. 128/8, *rșine* (*la se aibă rșine*)²¹ “să-i fie rușine” Dan. 163/25 și *rrășane*²² “scăparea” Uc. 79/21, *yihe*²³ “vie” Dan. 130/9²⁴, care, în alte graiuri ale aromânei, prezintă, de obicei, un *a* protetic.

Dar cele mai interesante exemple de absență a protezei lui *a-* sunt

termenii din familia lexicală a apelativului etnic *rrămănu*, “cu *r* inițial pronunțat ceva mai apăsător²⁵, întâlnite în textul lui Ucuta: *rrămănu*: 69/9; *rrămăneasca* “(limba) românească” 67/4 și *rrămănești* 67/5 .

Ne punem întrebarea dacă în aceste cazuri *a* protetic a lipsit de la început sau a apărut ca la celelalte grupuri de aromâni în condițiile cunoscute și a dispărut ulterior din cauza unei evoluții fonetice particulare a sunetului respectiv.

Luând în considerare concordanțele lingvistice existente între aromână și graiurile dacoromânești din Banat care pledează pentru apartenența genetică a aromânilor la grupul românilor vestici sau apuseni²⁶, precum și părerea lui G. Ivănescu care susține migrarea mai târzie a unor aromâni în Albania²⁷, credem că apelativul etnic *rrămănu* își are originea în conviețuirea mai îndelungată a moscopolenilor cu vorbitorii românei comune.²⁸ Aceeași explicație s-ar putea da și pentru celelalte forme fără *a* protetic sau cel puțin pentru o parte din ele.²⁹

Note

¹ Capidan, *Aromânii*, p.224 proteza lui *a* înainte de *c, f, g, y, h, i, l, m, n, p, r, s, u, v și z*.

² Caragiu-Marioțeanu, *Compendiu*, p.225, crede că acest fenomen fonetic desparte aromâna de toate celelalte dialecte ale limbii române.

³ Împărțirea aromânei în graiuri de sud și graiuri de nord, operată de Capidan (*Aromânii*, p.194 și passim) este înlocuită în prezent de împărțirea în două mari unități dialectale, după prezența (respectiv absența) vocalei *î* în sistemul vocalic. Pentru Caragiu-Marioțeanu, *Compendiu*, p.223, graiurile de tip A, majoritare, sunt cele cu sistemul vocalic cu seria centrală completă (*a-ă-î*), iar graiurile de tip F (fărșerotesc) sunt graiurile în care sistemul vocalic este identic cu acela al românei comune, cu seria centrală incompletă, deci fără vocala *î*. Saramandu, *Aromâna*, p.427, precizează care sunt graiurile aparținătoare fiecăreia dintre cele două ramuri:
a) cu sistemul vocalic format din 7 vocale sunt graiurile *pindean*, *grămustean* și cel al aromânilor din Olimp, desprins din graiul *pindean*;
b) cu sistemul vocalic format din 6 vocale sunt graiurile *fărșerot*, *moscopolean*, *muzăhear*, al aromânilor din Gopeș și Moloviște, Beala de Sus și Beala de Jos.

⁴ Vezi *infra* și varianta fără *a-*: *va se cumpăru*.

⁵ Cf. *DDA s.v. agărșesu, agunescu, alikescu, amalomă, asusescu* (pentru *isusescu*).

⁶ Alte exemple cu *a* protetic la Capidan, *Aromânii*, p.224-225. Autorul menționează că “la aromânii din Albania *a* protetic lipsește la unele cuvinte” și citează exemple din scriitorii moscopoleni. Vezi *infra* cf. și Caragiu-Marioțeanu, *Liturghier*, p. 78-80.

⁷ Vezi *DDA s.v. Capidan, Aromânii* p.226-227 ajunge la convingerea că “cel puțin în graiul aromânilor din nord, la cuvintele inițiale cu *n(m)* proteza lui *a* apare mai des atunci când cuvântul precedent se sfârșește cu o consonantă”.

⁸ Capidan, loc. cit. p. 227. Această propagare spune autorul mai departe, “a fost ajutată și de formele latine compuse cu prefixul *ex-* care trebuia să dea *as-*: *asbor (azbor)*< *ex-volo(...)* *ascap*< *ex-scapo ...*” etc. Ar putea fi vorba, așadar, de o predispoziție a vorbitorilor de început ai aromânei de a lua într-o altă formă (evoluată) pronunția prefixului *ex-* în cuvintele citate: *asparu*<lat *expavorare*; *astingu*<lat *extinguere*; *azboru*<lat *exvolare*; *aștergu*<lat *extergere*; *azmulgu*< lat *exmulgere* (cf. *DDA* s.v.).

⁹ Iorgu Iordan face excepție de la această părere, considerând că *a* protetic la aromâni este de origine greacă (cf. Capidan, *Aromânii*, p. 225).

¹⁰ Discuția referitoare la acest fenomen este redată de Th. Capidan, *op. cit.*, p. 227-227: Tiktin: *a-* s-a produs mai întâi la cuvintele începătoare cu *r-*; Capidan: proteza lui *a* se datorează rostirii “mai tare” a lui *r* fenomen analog în bască și neogreacă. Citându-l pe Al Rosetti, Caragiu-Marioțeanu, *Fono-morf. arom.* p.61 și *Compendiu*, p.225, precizează: *a* reprezintă «concretizarea» valorii vocalice, de fonem «cu aer», «deschis», a lui *r* într-o altă fază a evoluției limbii. Sala, *Contrib. fon. ist.* p.23: *a-* are drept cauză caracterul forte al consoanelor *r* și *l*.

¹¹ Vezi *supra*.

¹² Capidan, *Aromânii*, p.225.

¹³ Vezi și varianta *acumpăru*, *supra*.

¹⁴ *DDA* s.v. *afur*.

¹⁵ *DDA* s.v. *arâkie*.

¹⁶ *DDA* s.v. *arîne*; în acest caz avem pierderea lui *a* protetic din lat. *Aranea*.

¹⁷ *DDA* s.v. *arău*.

¹⁸ *DDA* s.v. *arîu*.

¹⁹ *DDA* s.v. *arăcoare*. Notația lui Daniil din textul original *εστε ρκοάρε* a fost transcrisă de Per. Papahagi cu cratimă: este- *rcoare*, *ε* poate reda un *e* (<*ea*): *este-arcoare* > *este-rcoare* > *este-rcoare*. Aceasta înseamnă o rostire legată, în care funcția protetică a lui *a* a fost preluată de *e* din finalul cuvântului *este* în condițiile fonetice arătate. În ancheta noastră la Nisipari am înregistrat *éste-arcoáre*, ceea ce ne face să credem că transcrierea lui Per. Papahagi ar putea fi corectă. Capidan, *Aromânii*, p.225 citează *rcoare* din textul lui Daniil alături de *răcoare* din *Codex Dimonie*.

²⁰ *DDA* s.v. *arușinedzû*.

²¹ *DDA* s.v. *arușine*. Și în notația *se aibă rșine* ar putea fi vorba de o pronunție legată. La Nisipari am înregistrat *arșine* (vezi *DDA* s.v.).

²² *DDA* s.v. *ascăpare*.

²³ *DDA* s.v. *ayihe*.

²⁴ Printre alte exemple de absență a protezei lui *a*, Capidan, *Aromânii*, p. 225 dă și pe *kicăsescu* “simt, înțeleg” Dan 124/6 (la Uc 65/1 *se kicăsescû*), dar în acest caz este vorba de o afereză: *akicăsescu* <gr. *ανεικαζω* “a înțelege” cf. *DDA* s.v.

²⁵ Capidan, *Fărșeroții*, p.116, *Aromânii*, p.4.

²⁶ Saramandu, *Concord. lingv. arom. și gr. Banat* p.231 pentru împărțirea vorbitorilor străromâni în răsăriteni și apuseni cf. Pușcariu *I.L.R.*, p.255-256.

²⁷ Ivănescu, *Probl. capit. rom. lit.* p.325; *I.L.R.* p.309-312.

²⁸ Bardu , *Un grai aromânesc din Dobrogea* p. 42-43. Și astăzi aromânii din Greava, vizitați de noi în 1989, la întrebările “Ți h’iț voi ?” “Ce sunteți voi?” și “ Ți limbă zburii?” (ce limbă vorbiți?) au răspuns *rămân* și *rămănește*, într-adevăr cu *r* cu mai multe vibrații, iar unii cu vibrații uvulare. *Rumân* din româna comună, rezultat conform legilor fonetice, a fost întâlnit ca atare de Th. Capidan în unele versuri populare (cf. *Aromânii*, p.3) . Vezi și *DDA* s.v. *rumân* .

²⁹ Nu excludem posibilitatea ca în unele cazuri *a* protetic să fi căzut din cauze exclusiv fonetice, vezi *supra*.

BIBLIOGRAFIE

- Bardu, Nistor, *Un grai aromânesc din Dobrogea*, în “Analele științifice ale Universității Ovidius”, Secțiunea Filologie, IV, 1993, p. 38-44.
- Capidan, Th., *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, București, 1932.
- Capidan, Th., *Fărșeroșii. Studiu lingvistic asupra aromânilor din Albania*, în Dacoromania, VI, 1929-1930, București, 1931, p. 1-210.
- Caragiu Marioțeanu, Matilda, *Compendiu de dialectologie română*, București, 1975.
- Caragiu Marioțeanu, Matilda, *Fono-morfologie aromână*, București, Editura Academiei, 1968.
- Caragiu Marioțeanu, Matilda, *Liturghier aromânesc*, București, Editura Academiei, 1962.
- Codex Dimonie – Der Codex Dimonie* von Gustav Weigand, in jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache, I, IV-VI, Leipzig, 1894, 1897-1899.
- DDA*: Papahagi, Tache, *Dicționarul dialectului aromân general și etimologic*, București, Editura Academiei, 1974.
- Ivănescu, G., *Problemele capitale ale vechii române literare*, Iași, 1947.
- Pușcariu, Sextil, *Istoria limbii române, epoca veche*, București, 1987.
- Sala Marius, *Contribuții la fonetica istorică a limbii române*, București, Editura Academiei, 1970.
- Saramandu, Nicolae, *Aromâna*, în *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, 1984.
- Saramandu, Nicolae, *Concordanțe lingvistice între aromână și graiurile din Banat*, în „Limba română”, XXXV, 1986, nr. 3, p. 225-233.